

Ірина Єзерська

Науковий співробітник Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»

На прикладі громадського діяча, шістдесятника Івана Геля досліджено спадковість українського визвольного руху, що в другій половині ХХ ст. набирало нових, раціональних відповідно до реалій часу форм та методів. Висвітлено негативний вплив радянської системи та позитивний вплив сімейного виховання на формування особистості з чітким розумінням необхідності збереження національної пам'яті, як важливого чинника формування національної свідомості, необхідної для продовження визвольного руху.

Ключові слова: національна пам'ять, національна свідомість, визвольний рух, шістдесятництво, дисидент, тоталітарна система, політв'язень.

Iryna Yezerska

Ivan Hel' as a paradigm of continuity of Ukrainian struggle for freedom and national memory preservation

On an example of Ivan Hel', activist, participant in the movement of the Sixties, the heredity of an idea of Ukrainian liberation movement, which gained new, rational according to realities of the second half of the twentieth century forms and methods was studied. The negative impact of the soviet system and positive influence of the family education on the formation of identity with clear understanding of national memory preserving necessity as significant factor of national consciousness for continuity of liberation movement are highlighted.

Key words: national memory, national consciousness, liberation movement, dissident, totalitarian system, prisoner of conscience.

ІВАН ГЕЛЬ – СПАДКОЄМЕЦЬ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Український визвольний рух другої половини ХХ ст. став продовженням попередніх етапів визвольної боротьби українців. Для боротьби в нових умовах потрібні були люди з високою національною свідомістю. Всі сили радянської системи спрямовувалися на приглушення національної пам'яті та плекання «нового типу радянського громадянина» — «людини масової», homo sovieticus-а без національної свідомості, власної думки, почуття власної індивідуальності.

У 1960-х роках ХХ ст. формується нова плеяда борців, що своєю зброєю обирає *не меч, а слово*. Серед них виділяється постає Івана Геля — активного учасника національно-визвольного і релігійного рухів, організатора виготовлення самвидаву, громадського діяча, публіциста, багатолітнього політв'язня.

Постає питання, як в умовах несприятливої радянської дійсності з'являються люди з новими підходами у боротьбі з системою, як виник український феномен шістдесятництва, що разом з грузинським, вірменським, литовським, естонським рухом Опору відрізнявся від загального дисидентського руху у ССРСР яскраво вираженим національним характером.

Дослідження ролі особистості в історії має актуальне значення для вивчення і розуміння витоків ряду суспільних процесів, в даному випадку визвольної боротьби українського народу і збереження національної пам'яті як одного з необхідних чинників, що забезпечують можливість цієї боротьби. Адже психологічний портрет борця віддзеркалює не лише родинні риси, а й душу його нації. Водночас характер борця є характером політичного руху, представником якого він є¹.

Перші публікації, присвячені українському дисидентському руху, з'явилися ще в першій половині 1990-х років. Серед сучасних українських істориків, які займалися дослідженням шістде-

¹ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...». Політичний портрет Івана Геля (на риси з історії українського руху опору кінця 1950-х — початку 1990-х років). — Львів, 1999. — С. 39—51.

сятництва в Україні, слід згадати Георгія Касьянова, праця якого, хоч і має низку недоліків, бо дещо вузько трактує визвольний рух другої половини ХХ ст., обмежуючи його соціальну базу, була першою узагальнюючою роботою на цю тему². Проблемі зародження та розвитку опозиційної думки в підрадянській Україні присвячено монографію доктора історичних наук, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України Юрія Курносова³. Внесок у дослідження українського руху Опору другої половини ХХ ст. зробили також Юрій Зайцев, який ґрунтує свої роботи на унікальній джерельній базі самвидавних матеріалів; Анатолій Русначенко, який у своїх працях демонструє єдність, цілісність та спадковість мети, цілей і завдань українського визвольного руху у ХХ ст.⁴ Проблемам українського національного руху, інакомислення та ідеологічним репресіям в УРСР 1950—1980-х рр. присвячено також низку публікацій Юрія Данилюка та Олега Бажана⁵. Серед молодих дослідників варто згадати Олену Заплотинську та Бориса Захарова⁶. Монографія останнього написана на основі великого масиву документів та матеріалів, зокрема аудіо- та відеозаписів діячів українського дисидентського

² Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960—80 років.* — К.: Либідь, 1993. — 224 с.

³ Курносов Ю. *Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х років ХХ століття).* — К.: Інститут історії України НАН України, 1994. — 222 с.

⁴ Зайцев Ю. *Дисиденти: Опозиційний рух 60-80-рр.* // *Сторінки історії України: ХХ століття: посібник для вчителя / за ред. С. В. Кульчицького.* — К.: Освіта, 1992. — С. 195—235; Русначенко А. *Національно-визвольний рух в Україні: Середина 1950-х — початок 1990-х рр.* — К.: В-во ім. О. Теліги, 1998. — 720 с.; Русначенко А. *Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940—1980-х років.* — К.: Києво-Могилянська академія, 1999. — 324 с.

⁵ Бажан О. *Формування ідеології та правової бази для переслідування інакомудців в Україні в другій половині 1950-х—70-х рр.* // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей.* — К., 1998. — Вип. 3. — С. 144—158; Бажан О., Данилюк Ю. *Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х—1980-ті рр.).* — К.: Рідний край, 2000. — 232 с.; Бажан О., Данилюк Ю. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х—80-ті 20 ст.).* — К.: Рідний край, 2000. — 616 с.; Бажан О. *Діяльність клубів творчої молоді в Україні в 1960-х роках у періоджерелах* // *Краєзнавство: науковий журнал.* — 2006. — № 1. — С. 80—82; Бажан О. *Рух за поширення української мови в період «хрущовської відлиги»* // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія».* — К., 2007. — Т. 65: *Історичні науки.* — С. 40—49; Бажан О. *Українознавчі дослідження під пресою ідеологічних репресій в 1970—1980-х роках* // *Краєзнавство: науковий журнал.* — № 1. — 2008. — С. 45—55.

руху другої половини ХХ ст., зібраних стараннями Харківської правозахисної групи.

На жаль, в сучасній українській історіографії бракує досліджень, присвячених власне постаті Івана Геля — представника націоналістичного крила в русі шістдесятників. Виняток становить публіцистична робота політолога та історика Тараса Батенка, де схарактеризовано особистість Івана Геля, етапи його формування як борця за українську незалежність⁷. Короткі біографічні довідки про Геля можна знайти у виданнях з історії дисидентського руху Харківської правозахисної групи та енциклопедичного довідника видавництва «Смолоскип»⁸.

При дослідженні питання національної пам'яті й свідомості в історичному, психологічному, соціальному та політичному аспектах ми використовували праці Ентоні Сміта, Ярослава Грицака, Лідії Федик⁹. Значенню дослідження особистості, впливу її характеру та психологічних особливостей на суспільні процеси, використання біографічного методу в наукових дослідженнях присвячено роботу німецького філософа Ернста Трьольча¹⁰.

Метою цього дослідження є простежити основні чинники, що вплинули на формування Івана Геля як національно свідомого борця, що не побоявся кинути виклик системі.

⁶ Заплотинська О. *Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки // Інтелігенція і влада: Збірник наукових праць. Серія: Історія / Одеський нац. політехнічний університет. — Одеса: Астропринт. — 2006. — Вип. 6. — С. 58—66; Заплотинська О. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960—1970-х рр. в Україні // Український історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 145—157; Захаров Б. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956—1987)*. — Харків: Фоліо, 2003. — 144 с.*

⁷ Батенко Т. «Я powstaю, отже, я існую...» *Політичний портрет Івана Геля (нарис з історії українського руху опору кінця 1950-х — початку 1990-х років)*. — Львів, 1999. — 224 с.

⁸ *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина II.* — 517—1020 с.; *Рух опору в Україні 1960—1990. Енциклопедичний довідник.* — К.: Смолоскип, 2010. — 804 с.

⁹ Сміт Е. *Націоналізм: теорія, ідеологія, історія.* — К.: К.І.С., 2004. — 170 с.; Грицак Я. *Страсті по націоналізму. Історичні есеї.* — К.: Критика, 2004. — 344 с.; Федик Л. *Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* — Запоріжжя, 2011. — Вип. XXX — С. 232—236.

¹⁰ Трьольч Е. *Историзм и его проблемы.* — М.: Юрист, 1994. — 719 с.

Джерельною базою дослідження слугували дві архівно-кримінальні справи Івана Геля за 1965—1966 та 1972 роки, які є важливим, однак не завжди достовірним і об'єктивним джерелом. Слідство і суду провадилися із значними порушеннями законності, під час допитів використовувалися моральний, а іноді й фізичний тиск, що позначалося на свідченнях обвинуваченого. У діалогах зі слідчими КГБ Іван Гель відповідав формально і сухо. У протоколах допитів він постає значно поміркованішим і стриманішим в своїх поглядах і судженнях, аніж був насправді у своїх діях, за які його притягнуто до відповідальності¹¹.

Власні погляди Івана Геля на історію, історичний процес, зв'язок і пам'ять поколінь, національну культуру, суспільно-політичні умови, що вплинули на український визвольний рух другої половини ХХ ст., відображено у його книзі «Грані культури» та нещодавно опублікованій праці «Виклик Системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст.»¹².

Загальновідомо, що важливе значення у формуванні національної свідомості мають освіта та виховання. Здійснюються вони через навчальні заклади (в першу чергу школу) і сім'ю¹³. Вони є тими основними інститутами, що відіграють провідну роль у формуванні особистості, її характеру, самосвідомості, життєвих принципів та прерогатив, моральних і духовних орієнтирів.

Радянська школа, поставлена на службу Системі, була інструментом русифікації, асиміляції та уніфікації, і тому жодним чином не сприяла збереженню національної пам'яті поневолених народів. Після придушення українського визвольного руху 1940-х років радянська влада докладала всіх зусиль, щоб винищити найменші прояви того, що трактувалося нею як «український буржуазний націоналізм». Разом з тим заходи партії та карально-ре-

¹¹ *Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. — Архів кримінальних справ. — Спр. П-26250. — Т. 1. — 281 арк.; Т. 2. — 343 арк.; Т. 3. — 353 арк.; Т. 4. — Арк. 262; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 6. — Спр. 75518 фп. — Т. 1. — 281 арк.; Т. 2. — 298 арк., Т. 3. — 346 арк., Т. 4. — 286 арк.*

¹² *Гель І. А. Виклик Системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст. / ред. та упор. І. В. Єзерська. — Львів: Часопис, 2013. — 392 с.; Гель І. Грані культури. — Львів, 1993. — 216 с.*

¹³ *Федик Л. Б. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... — С. 233—235.*

пресивної машини, спрямовані на знищення національної пам'яті, приниження національної гідності українців, стикались із сімейним вихованням, орієнтованим на національні традиції і зв'язок поколінь, що сприяло зростанню національної свідомості молоді.

Іван Гель формувався як активний противник комуністичної системи під впливом сім'ї, на особистих прикладах близьких і далеких родичів. Його доля була зумовлена родинним вихованням і середовищем, у якому зростав і формувався як особистість: «Мої батьки — звичайні селяни, проте глибоко віруючі люди з твердими правилами життя, що базувалися на заповідях Божих, християнських цінностях, українських звичаях та патріотизмі»¹⁴.

Батько Івана Геля, Андрій, захищав Західноукраїнську Народну Республіку від польської окупації, був стрільцем Української Галицької Армії, головою «Просвіти» у селі, згодом — старшим і зв'язковим окружного проводу Служби безпеки ОУН, за що був засуджений радянською владою у 1950 р. до 20 років позбавлення волі. З іркутських каторжних таборів повернувся у 1956 р. На все життя Іван запам'ятав батьківські слова: «Я не можу тобі заборонити того, чим ціле життя займався сам... Але коли сташ на цю дорогу, то мусиш пам'ятати дві речі: маєш виконувати свою роботу якнайкраще. І пам'ятати, що це дуже тяжка дорога до волі. Йти до неї доведеться через муки допитів, тюрми, лісопвал. Тому маєш бути сильним. Або краще не починати, щоб не зганьбитися».

Мати Івана Февронія походила з давнього українського роду Тершаківців, представники якого разом із родинами Шашкевичів, Шухевичів, Крушельницьких, Барвінських, Левицьких, Колес та інших становили ініціативну меншість — політично свідому, освічену, яка творила нові ідеї й вела за собою безініціативну більшість. Вихідці з таких інтелігентних сімей, всупереч перешкодам, спромоглися здобути ґрунтовну освіту, ставали відомими науковцями, музикантами, правниками, громадськими та політичними діячами, скеровуючи свої знання та вміння на відстоювання інтересів українців в Галичині¹⁵.

¹⁴ *Рукописні спогади Івана Геля // Національний музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». — Фонд «Іван Гель». — Арк. 14.*

¹⁵ *Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»... — С. 40—41.*

Двоюрідний дядьком І. Геля по материнській лінії, Зиновій Тершаковець-‘Федір’, ‘Чигирин’, був членом референтури пропаганди ОУН (1942—1944), обласним провідником ОУН Дрогобиччини (1944—1945), заступником крайового провідника ОУН Карпатського краю (1945—1946), крайовим провідником ОУН Львівського краю (1946—1948), командиром воєнної округи «Буг», редактором одноднівки «Літопис УПА» (1947). Загинув він у молодому віці (35 років), 4 листопада 1948 року, у бою під час спецоперації МГБ проти українських повстанців. Постать дядька з дитинства була для хлопця овіяна героїчним і легендарним духом.

Старша сестра Івана, Ольга, у 1940-х роках була зв'язковою підпілля, згодом стала вірною помічницею соратниці у виготовленні, зберіганні та поширенні самвидаву.

Крім того, серед близьких родичів Івана по лінії матері були Михайло Тершаковець — видатний літературознавець, професор літератури, який працював і помер в еміграції у США; Григорій Тершаковець — посол до Галицького, а згодом — в 1928—1939 рр. до Варшавського сейму від УНДО, член Української Національної Ради, перший в'язень большевицького режиму (він був арештований 25 вересня 1939 р., а 3 жовтня того ж року етапом відправлений на Колиму, де відбув 16 років ув'язнення); отець Олександр Тершаковець — професор духовної семінарії в Перемишлі; Іван Тершаковець — адвокат і суспільний діяч. Дві тітки, рідні сестри матері, Анна і Дарія, стали монахинями Чину святого Василя Великого катакомбної Української греко-католицької Церкви (монаші імена — Агнета і Даміана). Вже під час першого арешту Івана Геля майор КГБ Клим Гальський показував йому ватман із генеалогічним деревом його роду, де червоним були підкреслені ті, хто чинив спротив радянській владі¹⁶.

На прикладі трьох представників однієї родини яскраво ви-мальовується історія визвольної боротьби галичан, закономірності переходу від парламентських (Григорій Тершаковець) до збройних (Зиновій Тершаковець), а згодом до мирних і безкровних методів боротьби, де зброєю стає Слово (Іван Гель).

¹⁶ *Інтерв'ю з І. Гелем, 1937 р. н., записав І. Дерев'яний 2 жовтня 2010 р. у м. Львові // Фонд Національного музею-меморіалу пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».*

Іван з раннього дитинства бачив і знав українських повстанців, бо багато з яких часто бувало в домі його батьків. Маючи сім років, на запитання вояків УПА, чи поповнить їхні ряди, як виросте, ствердно відповідав: «Я вже готовий!»¹⁷. А вже у зрілому віці з цього приводу писав: «А що освячується в дитинстві — то на все життя!»¹⁸. Іван ще з юності готовий був продовжити нелегкий шлях боротьби. Знаючи, що стане партизаном, загартовував силу волі: припікав цигаркою долоні, психологічно і фізично готуючись до тортур енкаведистів.

Перша сутичка з режимом відбулася в Івана в 13 років, коли під час арешту батька енкаведисти побили матір і самого Івана, який намагався захистити батьків.

Свою свідому і тверду громадянську позицію вперше проявив у 10 класі, коли публічно відмовився вступити до комсомолу, тому що для нього це означало «зректися Бога, тата і України». За це Івана було відраховано з Комарнівської середньої школи¹⁹, і він був змушений вступити до вечірньої школи у Самборі.

Цей вчинок, звичайно, перекрив йому шлях до освіти і можливості зробити кар'єру. Мріяв стати юристом, але «компетентні органи» не допустили його до на юридичний факультет Львівського державного університету. Перший відділ КДБ двічі змушував викладача з української мови та літератури «зрізати» оцінку абітурієнтові І. Гелю на вступних екзаменах²⁰. Лише завдяки особистому втручання ректора Євгена Лазаренка, постаті видатної і непересічної, поступив у 1960 р. на заочне відділення історичного факультету. Довелося поєднувати навчання і нелегку роботу на заводі: працював бригадиром групи слюсарів у машинобудівному цеху Львівського електровакуумного заводу, забезпечуючи себе і сім'ю, оскільки батько повернувся з таборів інвалідом першої групи.

¹⁷ *Інтерв'ю з І. Гелем, 1937 р. н., записав І. Дерев'яний 22 вересня 2009 р. у м. Львові // Фонд Національного музею-меморіалу пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».*

¹⁸ *Рукописні спогади Івана Геля // Національний музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». — Фонд «Іван Гель». — Арк. 6.*

¹⁹ *Там само. — Арк. 13.*

²⁰ *Інтерв'ю з І. Гелем, 1937 р. н., записав І. Дерев'яний 22 вересня 2009 р. у м. Львові // Фонд Національного музею-меморіалу пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького».*

Уникнення комсомолу значною мірою посприяло формуванню І. Геля як індивідуаліста. Адже в період творення так званої «масової людини», нездатної на власну думку, він був одним з тих, що став по інший бік від колективізму²¹. Постійні перепони спонукали працювати над собою і відстоювати гідність, громадянські права свої та інших людей. Саме під час навчання й розпочалася активна громадська діяльність Івана Геля.

У радянській Україні жодні символи як форми національної пам'яті українця не використовувалися. Заборонялося відзначати українські національні свята, вшановувати пам'ятні та поминальні дати, суворе табу було накладене на саму згадку про видатних державних, громадських, культурних діячів, знищувалися національні пам'ятки та святині. Порушення гласної і негласної заборони тягнуло за собою серйозні наслідки. Тоталітарна система намагалася стерти національну пам'ять.

Національна пам'ять як сукупність знань спільноти про своє історичне минуле, зафіксованих у формі стереотипів, міфів, символів, що впливає на формування національної свідомості та ідентичності, виконує мобілізуючу функцію. Національна пам'ять об'єднує велику кількість людей почуттям спільних коренів та відчуттям спільного майбутнього²².

Живучи в умовах окупації і нищівного наступу на все українське, але будучи вихованим на відмінних від офіційних символах, міфах, тлумаченнях історичних фактів та подій, Іван Гель розумів необхідність відродження національних пам'яток, вшанування пам'ятних дат, видання правдивої літератури, яка б не була обтяжена пропагандою і перекручуванням історичних фактів. Це мало б привернути увагу і згуртувати людей, не дозволити знищенню національної пам'яті, а отже, й національної свідомості. Тому брав активну участь у виданні та поширенні самвидаву, зокрема публіцистичних творів «Стан і завдання українського визвольного руху» Євгена Пронюка, «Що таке поступ» та «Поза межами можливого» Івана Франка, «Вивід прав України», «Україна і українська полі-

²¹ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»... — С. 46—47.

²² Федик Л. Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості... — С. 232—233.

тика Москви» Мирослава Прокопа, поезії Василя Симоненка, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського.

Разом зі своїми однодумцями, серед яких були Мар'ян Гатало, Михайло Чериба, Омельян Ільчишин, на початку 1960-х років упорядковував і відновлював поруйновані окупантами могили січових стільців, вояків УГА на Личаківському та Янівському кладовищах Львова, організував вшанування їх пам'яті на Зелені Свята та 1 листопада — в День Усіх Святих. У 1961 р. на відзначенні століття від дня смерті Т. Шевченка разом із другом О. Ільчишиним І. Гель поклав терновий вінок, сплетений його тіткою-монахиною, до пам'ятника в Каневі. Іван належав до тої інтелігенції, яка, попри заборони влади, вшановувала Кобзаря в роковини народження, смерті і перепоховання на українській землі, за що його неодноразово викликали на багатогодинні «профілактичні» бесіди в управління КГБ у Львівській області, чинили моральний тиск, обмежували свободу пересування.

У цей час відбулося знайомство Івана Геля з Михайлом Горинем, а через нього — з київськими шістдесятниками Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Євгеном Сверстюком, Василем Симоненком, Іваном Драчем, Миколою Вінграновським та іншими. Діяльність киян (виступи, зустрічі зі студентами, читання поезій) мала безневинний, навіть для радянської тоталітарної держави, культурницький характер, проте давала молоді поштовх, надихала її на опір режимові. Серед інших шістдесятників І. Гель та М. Горинь пов'язані, прищепленими з дитинства спільними переконаннями, вирізнялися своїми націоналістичними поглядами. Вони формулювали програму своєї діяльності як боротьбу за державність України. Це не могло залишитися непоміченим всюдисущими органами.

24 серпня 1965 р. студента шостого курсу І. Геля, як і багатьох інших українських шістдесятників, було заарештовано. Зустрітися із впертими противниками радянської влади — Іваном Гелем і Михайлом Горинем — виявив бажання навіть сам голова КГБ УРСР генерал-лейтенант Віталій Нікітченко. 25 березня 1966 р. Львівський обласний суд за звинуваченням за ст.ст. 62 ч. 2 («Антирадянська агітація і пропаганда») і 64 КК УРСР («Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних дер-

жавних злочинів, а так само участь в антирадянській організації») засудив Івана Геля до трьох років таборів суворого режиму.

Слідчий, капітан Денисов, так занотував висловлювання Івана Геля про свою діяльність: «Я безумовно розумів, що антирадянська агітація і пропаганда, яка проводиться мною спільно з іншими особами, підриває радянський суспільний лад, але вважав, що лише таким чином можна досягнути тої національної незалежності України, як я її розумів»²³.

У мордовських таборах у 1966—1968 рр. І. Гель познайомився з багатьма представниками демократичних рухів СРСР (латвійцями, литовцями, естонцями, євреями, грузинами, вірменами) і, звичайно, земляками-українцями різних поколінь — своїми сучасниками, які потрапили сюди за опір Словом, і старими й досвідченими каторжанами, учасниками визвольної боротьби 1940—1950-х рр., які відбували багатолітні терміни. Брав участь у спільних акціях протесту — голодовках, страйках, підписанні різних протестних заяв, інформативних матеріалів про табірний терор тюремників, звернень до ООН та інших міжнародних організацій. У 1967 р. він двічі звертався до Президії Верховної Ради СРСР з листами на захист УГКЦ, з вимогою скасувати ст. 62 КК УРСР. Організував передавання з табору на волю творів дисидентів (зокрема, статті В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», екслібриси О. Заливахи та ін.). За систематичну організацію та участь у протестах різних форм отримав в сумі 65 днів карцеру та тричі по три місяці перебував у камері-одиночці.

У протоколі огляду архівно-особової справи № 22629 І. Геля, проведеного під час слідства 1972 року (справа зберігалася в архіві Дубравного ІТУ МВД Мордовської АРСР), міститься характеристика І. Геля, складена адміністрацією табору. З неї дізнаємося: «Мероприяття виховного характеру: лекції, бесіди і політичні заняття, проводимі адміністрацією, не посещав. На зауваження по питанню не реагував. В самодіяльних організаціях заключених не брав участі. С презирством відносився до заключених, беручих участь в самодіяльних організаціях. Високомерен. Преступлення свого не визнає і не осуджує. В зверненні до адміністрації допустив грубість. Общався в ос-

²³ Архів УСБ України у Львівській області. — Спр. П 26250. — Т. 1. — Арк. 253.

новном з заключенними української національності. ВИВОД: на путь исправления не встал»²⁴. З цією характеристикою І. Гель був ознайомлений 4 травня 1968 р., але підписати факт ознайомлення відмовився.

На момент закінчення терміну ув'язнення, у серпні 1968 року, адміністрація табору дала І. Гелю таку характеристику: «Свое преступление не признает, в содеянном не раскаивается. От своих антисоветских и националистических убеждений не отказался»²⁵. Таким чином, концтабори стали ще одним чинником, що вплинув на формування його характеру, життєвої і громадянської позиції.

Після повернення в Україну у 1968 р. на І. Геля чекала доля багатьох його однодумців — відмова у поновленні в університет (диплом про закінчення університету одержав щойно 1991 р.), прописці у Львові, можливості працювати за фахом. Довелося оселитися у Самборі (на так званому «101-му кілометрі»), де з великими труднощами на короткий час влаштувався техніком Самбірського управління експлуатації осушувальних систем гірських річок. Однак продовжував брати участь у русі Опору: надалі розмножував і поширював самвидав, зокрема, за три роки виготовив і поширив підручними методами 11 книг, серед яких «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» В. Мороза, збірку віршів «Крик з могили» М. Холодного, книгу листів М. Гориня з неволі «Листи з-за ґрат» та ін., а також перші п'ять випусків журналу «Український вісник».

Захищав своїх однодумців, зокрема, у грудні 1969 р. першим підписав заяву протесту групи колишніх політв'язнів проти переслідувань та антигуманних вироків в Україні, насамперед Святославу Караванському. У листопаді 1970 р. надіслав до Верховного суду УРСР заяву з протестом проти вироку Валентині Морозу. 7 грудня 1970 р. виступив на похороні загиблої за загадкових обставин художниці-шістдесятниці Алли Горської, за що отримав від керівництва, на яке тиснув КГБ, сувору догану «за прогул».

У 1971 р. написав передмову до збірки статей В. Мороза «Тоталітаризм, українське відродження і Валентин Мороз», у якій проаналізував історичні зміни, що відбулися на теренах колиш-

²⁴ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75518 фп. — Т. 1. — Арк. 33.

²⁵ Там само. — Арк. 38.

ньої Російської імперії від 1917 р., зокрема й в Україні, та запропонував створення легальної організації, яка засудила б злочини тоталітарного режиму.

Удруге заарештований 12 січня 1972 р., а 7 серпня того ж року засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР до 10 років таборів суворого режиму і 5 років заслання як особливо небезпечний рецидивіст. В обвинувальний висновок твердиться, що «Гель І. А., повернувшись у серпні 1968 року з місць позбавлення волі, де відбував покарання за вчинення злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 КК УРСР, та проживаючи у місті Самборі Львівської області, своєї антирадянської діяльності не припинив і з метою підризу та ослаблення Радянської влади продовжував займатися розповсюдженням, виготовленням та зберіганням документів антирадянського змісту з наклепницькими вигадками, що порочать радянський державний та суспільний лад і національну політику радянського уряду»²⁶.

Гель винним себе не визнав і заявив, що всі факти, які йому ставлять у провину, злочином не вважає: «...Сьогоднішній процес, наслідки якого я готовий сприйняти як оцінку моїх людських якостей, та судити мене у вас немає права ні юридичного, ні морального, ні історичного. Найвищим законом і судом для мене є Бог, Україна, моя незламана і незаплямована честь»²⁷. Замість покаяння кинув в обличчя своїм «суддям»: «Я жалію лише за одним, що мало, дуже мало зробив, щоб глибше і ширше порушити ці ідеї, винести їх у широкий світ України і голосом усього народу втілити у життя. І все ж я твердо вірю, що марно сьогодні тут, що ні тюремні ґрати, ні концтабори, навіть смерть неспроможні убити цих ідей. Вони вічні, як вічний і нездоланий мій народ»²⁸.

У своєму останньому слові на судовому засіданні І. Гель виступив із гострою критикою шовіністичної асиміляційної і русифікаторської політики щодо України, її народу, мови, культури, національної самобутності, засудив нищення мільйонів українців у роки Голодомору, сталінських репресій, столітніх погромів. Свою позицію і позицію своїх соратників обґрунтував так: «...Сьогодні для України назріло страшне і трагічне питання — питання не

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 6. — Спр. 75518 фп. — Т. 1. — Арк. 33.

²⁷ Там само. — Ф. 16. — Оп. 3. — Спр. 2. — Т. 8. — Арк. 335.

²⁸ Там само.

“як бути”, а “бути чи не бути”. Тому кожна чесна людина, кожен, хто почуває себе українцем, повинен встати і рішуче заявити: “Ні. Ми хочемо і будемо жити. Ми хочемо і будемо жити українцями із своїм способом мислення, своєю мовою, своєю національною культурою”. Так треба сказати саме сьогодні, бо завтра може бути пізно. Завтрашній день нашого народу, культура якого сягає двох тисячоліть, може стати прахом мерців, а його мова — мовою архівів, ізученієм южного діалекта, як латинь стала мовою аптек»²⁹.

Свій другий термін Іван Гель відбував у Мордовії (селище Сосновка) та Пермській області (селище Кучино), а заслання — в Комі АРСР (Троїцько-Печерський район, селище Милва). І знову довелося відстоювати свою гідність: він брав участь у правозахисних акціях, у тривалих голодуваннях-протестах, зокрема, вимагаючи статусу політв'язня. Одна з голодівок, коли Гель домагався реєстрації шлюбу зі своєю фактичною дружиною Марією, матір'ю їхньої доньки Оксани (1964 р. н.), тривала 100 діб. У 1975 році шлюб був зареєстрований. Всього під час двох термінів ув'язнення Гель голодував понад 300 діб.

Саме під час другого засудження, у 1976 р., перебуваючи в одиночній камері, написав працю «Грані культури», яка поширювалася самвидавом. Згодом вивезена дружиною із табору і нелегально передана за кордон, була видана у Лондоні 1984 р. завдяки місцевій Українській Видавничій Спілці під псевдонімом «Степан Говерля». В Україні книга під справжнім іменем автора побачила світ уже в часи незалежності — 1993 р.

Загалом у тюрмах і концтаборах І. Гель провів 16 років свого життя, а ще 5 років на засланні. Після повернення із заслання — знову ті ж самі труднощі із пропискою і працевлаштуванням. Разом з В. Чорноволом, М. Горинем, П. Скочком став відповідальним секретарем відродженого «Українського вісника». Був одним з організаторів і активним учасником перших масових релігійних і політичних акцій в Західній Україні, співзасновником «Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління». 30 листопада 1989 р. брав активну участь у створенні всеукраїнської організації «Меморіал» і Народного Руху України.

²⁹ ГДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 3. — Спр. 2. — Т. 8. — Арк. 334.

Іван Гель зумів організувати і повести за собою сотні тисяч людей на відродження катакомбної Церкви, що була в Галичині вогнищем і символом українського національного духу. У 1987 р. очолив Комітет захисту УГКЦ, який зібрав 120 тис. підписів під вимогою легалізації катакомбної Церкви. Разом з іншими активістами цього Комітету проводив пікети у Москві на Арбаті, біля будинків уряду в Києві. У 1988 р. редагував друкований орган Комітету — газету «Християнський голос». 17 вересня 1989 р. на зборах 250 тис. мирян біля собору св. Юра у Львові, зусиллями Комітету і релігійної громадськості, задекларовано прагнення до легалізації УГКЦ, яка офіційно вийшла з підпілля 20 листопада 1989 р.

На запитання, чому він і сотні його однодумців, учасників національно-визвольного руху другої половини ХХ ст., своєю зброєю обрали слово, а не меч, сказав: «...Кого знищувати?! Кагебістів, обкомівців, прокурорів і т. д.? А що це дасть? І найважливіше: а хто виноситиме вирок? Хто позбавлятиме життя? Хто має на це моральне право? У кожного з нас перед власною совістю поставало це питання, і кожен мусив сам собі на нього відповісти. І кожен готовий був сам загинути, та не був готовим забрати чийсь життя. І це не була малодушність чи страх, а готовність жертвувати собою, іти дорогою Христа: хочеш робити людям добро — говори їм правду. Відкрито. Без насильства і зла. Не зупиняйся на півдорозі. Иди до кінця. Тоді здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї»³⁰.

Для багатьох ім'я Івана Геля асоціюється з українським дисидентським рухом. Однак сам Іван Гель ніколи не вважав себе дисидентом, навпаки, вважав терміни «дисидент», «дисидентство» науково некоректними та навмисно застосовуваними до руху 1960—1980-х років ХХ ст., щоб підмінити справжню його суть — боротьбу за відновлення державності³¹.

Життя Івана Геля — приклад того, як система, намагаючись знищити національну пам'ять, переписати історію, позбавити людей почуття національної гідності і викоренити національну свідомість, виплекала національно свідомих особистостей із чітким

³⁰ *Рукописні спогади Івана Геля // Національний музей-меморіал пам'яті жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». Фонд «Іван Гель». — Арк. 16.*

³¹ *Гель І. А. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ ст. / ред. та упор. І. В. Єзерська. — Львів: Часопис, 2013. — С. 37—39.*

розумінням необхідності боротьби проти цієї системи. Борці повставали проти неї не ірраціонально, зі зброєю в руках, а використовували вже ефективніші та раціональніші в рамках комуністичної дійсності методи — майже легальні за радянським законодавством і відповідні до міжнародних положень із захисту прав і свобод людини. Такі люди з дитинства виховувалися у душі спротиву, мали особисті приклади і авторитет близьких і пізніше самі ставали вчителями та ідейними натхненниками для багатьох своїх однодумців, у яких назрівало почуття «інакшості», спротиву, опору тоталітарній системі, спочатку чисто людського, громадянського, а вже згодом національного.

Іван Гель ніколи не боявся бути Людиною із власним почуттям гідності і повагою до інших, християнином із твердою вірою в Бога, а також правозахисником, громадським діячем, публіцистом. Він свідомо обрав свій шлях. Адже попри постійний контроль, репресії, покарання все одно продовжував свою боротьбу. Його волю і порив до спротиву, чітку громадянську позицію не змогли зламати багатолітня неволя і терор. Моральний авторитет І. Геля незаперечний. Його життєва позиція, самовіддана праця, жертвенність, посвята справі боротьби очевидна і є прикладом для молодого покоління.